

Cultura Cucuteni: prezentare istorică

Senica Turcanu,

Dr., șef muzeu „Istoria Moldovei”, Iași.

Vă mărturisesc că invitația primită de la Chișinău, prin intermediul distinsului profesor Lorin Cantemir, de a participa cu o comunicare la acest dialog între specialiștii științelor exacte și mai puțin exacte având ca punct de plecare cultura Cucuteni sau poate, mai exact, ar trebui spus spiritul Cucuteni moștenit până astăzi, mi s-a părut incitantă. Parcurgând acel argument al manifestării ce ne-a fost înaintat tuturor, mi-am dat seama că, cel puțin în ceea ce privește studiul culturii Cucuteni, de câteva decenii bune s-a stabilit o colaborare interdisciplinară cu rezultate vizibile. Întotdeauna există însă loc de și mai bine. Iar acum, la începutul mileniului III, diverse tehnici și metodologii moderne pot fi cu succes aplicate în arheologie.

Cunoscută mult timp doar specialiștilor, cultura Cucuteni suscită astăzi interesul unor cercuri mai largi de iubitori ai artei preistorice și arheologiei. Triburile Cucuteni au creat splendida și originala ceramică pictată și au lăsat opere nu mai puțin remarcabile în domeniul artei figurative. Realizările artistice ale cucutenienilor se înscriu, incontestabil, între cele mai importante manifestări de artă plastică din lume, constituind, pentru preistoria Europei, o culme de neechivalat, o contribuție inestimabilă la patrimoniul cultural mondial.

În milenii IV-III î. Hr. Europa răsăriteană, arie de convergență culturală, cunoaște o deosebită înflorire a civilizației eneolitice. Între creațiile strălucite de aici se remarcă cultura Cucuteni care este, fără îndoială, singura cultură preistorică europeană care poate rivaliza cu civilizațiile din Orientul Apropiat.

În urma cu 120 de ani, când încă nu era descoperită stațiunea de pe Cetățuia, numele Cucuteni evoca oricui doar un sat obișnuit din centrul Moldovei. Au trecut 120 de ani de eforturi datorate arheologilor, uneori pasionați diletanți, alții

instruiți sau chiar erudiți profesioniști cu riguroase reguli de cercetare și Cucuteni a devenit un nume cu o rezonanță aparte. Un nume fără de care este imposibil să fie alcătuit un tratat de preistorie europeană.

În cele ce urmează voi face o prezentare succintă a ceea ce înseamnă cultura Cucuteni din punct de vedere istoric. Aș dori ca din spatele unei prezentări destul de tehnice să fie vizibil faptul că în spatele capodoperelor cucuteniene s-au aflat oameni, oameni obișnuiți a căror istorie s-a desfășurat pe aproximativ o mie de ani. Realizările artistice, oricât de excepționale ar fi, nu pot fi rupte de viața creatorilor lor. Este de datoria noastră, a celor care studiem această epocă, să reconstituim, în limita posibilităților, lumea cucutenienilor.

Cultura Cucuteni, parte integrantă a marelui complex cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie răspândit din sud-estul Transilvaniei și nord-estul Munteniei, peste toată Moldova și Basarabia până în vestul Ucrainei, care a atins în perioada sa de maximă expansiune o suprafață de peste 350 000 de km² (fig. 1), a constituit obiectul a numeroase studii și lucrări cu caracter monografic. Conform acestora, în cadrul marelui complex cu ceramică pictată avem de-a face cu două mari areale regionale, Ariușd-Cucuteni și Tripolie între care nu Prutul, cum s-a considerat mai de mult, ci mai curând Nistrul constituie o linie de demarcație convențională.

Civilizația Cucuteni s-a născut pe un fond local, Precucuteni III, cu influențe venite din mediile culturale învecinate (Petrești și Gumelnița) și a cunoscut 3 faze de evoluție stabilite pe baza analizei stratigrafice și stilistice numite de arheologi A, A-B și B fiecare cu mai multe etape corespunzătoare celor cu altă denumire din cadrul culturii Tripolie.

Densitatea așezărilor cucuteniene este cu totul ieșită din comun. Uneori pe teritoriul unui sat actual găsim urmele a 8-10 stațiuni cucuteniene. Toate datele converg pentru a sublinia faptul că în aria culturii Cucuteni asistăm la o puternică explozie demografică care se manifestă, probabil, de la sfârșitul culturii Precucuteni și care se accentuează pe

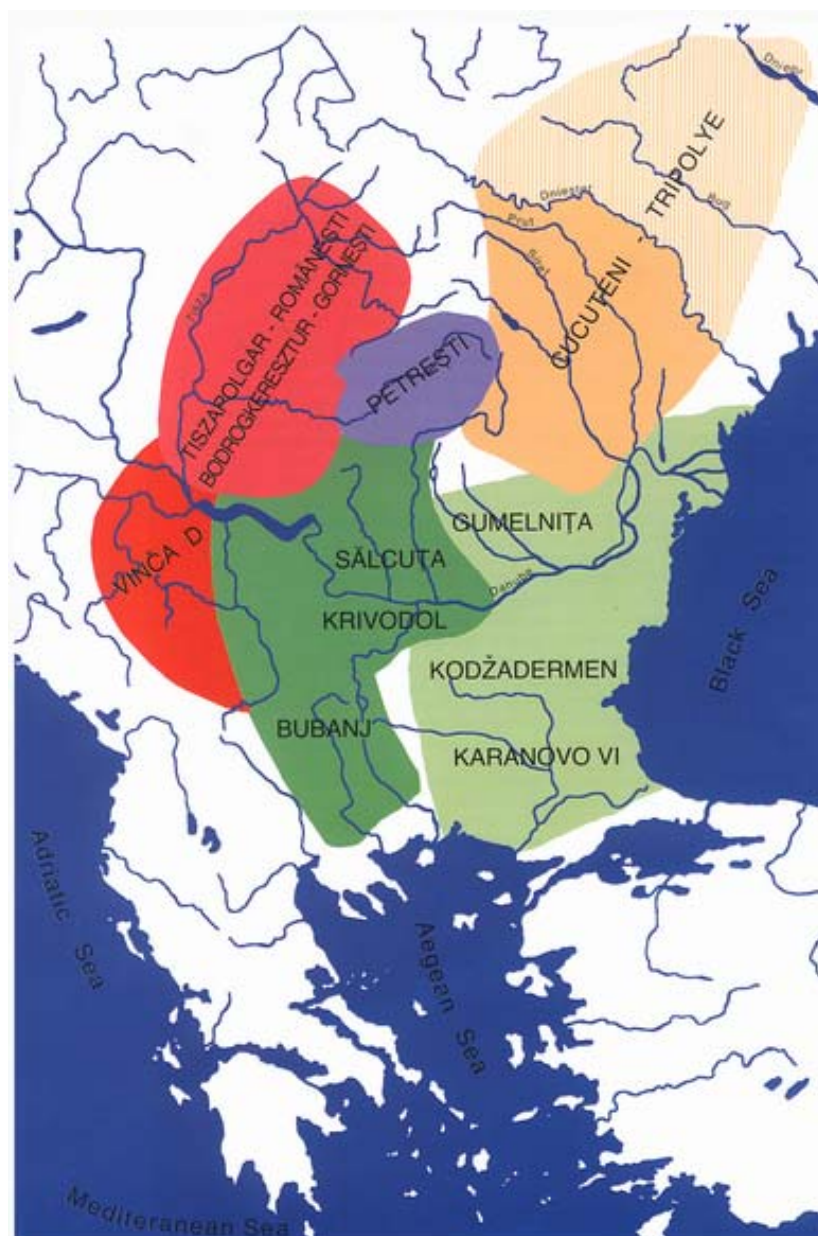

Fig. 1. Răspândirea culturii Cucuteni.

CUCUTENI-5000 Redivivus:

17

parcursul celor trei faze evolutive. Explozia demografică cucuteniană a fost determinată de o secvență climatică favorabilă practicării agriculturii, de perfecționarea uneltelor și tehnicilor agrare precum și de alți factori greu de precizat. Chiar dacă nu avem posibilitatea de a insista asupra acestui lucru, este clar că încă din prima fază de evoluție, cultura Cucuteni cunoaște o agricultură destul de diversificată și cu o productivitate remarcabilă pentru acel timp. În bună parte, acest progres poate fi explicat prin folosirea unor unelte aratorii tractate de oameni dar și de animale. Existența unor preocupări de selecționare a semințelor încă din faza Precucuteni III constituie un argument în plus.

Se poate aprecia că factorii generali indispensabili unei așezări cucuteniene sunt: apropierea unei surse de apă, terenuri favorabile practicării agriculturii (la nivelul tehnologic de atunci) și a pășunatului, asigurarea apărării cu un efort minim. Fără îndoială au existat și alte motive și chiar excepții determinate de existența unor condiții speciale dintre care amintim doar exploatarea sării.

Aproape toate stațiunile cucuteniene se găsesc în imediata apropiere a cursurilor de apă principale sau de mai mică importanță situate pusă, de unii cercetători și în legătură cu existența unor căi de comunicație lesnicioase. Locuirile au fost situate pe promontorii desprinse din terase de diferite altitudini, fragmente de terase, mameloane, dealuri și mai rar pe interfluvii, grinduri sau insule.

Săpăturile ample (Hăbășești, Târpești, Trușești, Traian-Dealul Fântânilor) demonstrează că satele cucuteniene erau construite după un plan mai mult sau mai puțin preconșut. Pe baza datelor publicate până acum au fost deosebite trei modalități de organizare a satelor: circular, pe șiruri paralele și în grupuri. Au fost descoperite atât așezări cu 15-17 locuințe, dar și cu câteva sute de case, ultimele ocupând până la 10-15ha. În aria Tripolie din Ucraina în regiunea dintre Nipru și Bugul de sud au fost descoperite așezări care acoperă suprafețe de sute de hectare și care au peste 1500 de locuințe.

Satul era de regulă, organizat circular în jurul unui spațiu destinat folosirii obștești unde se afla sanctuarul sau

sanctuarele, unde se desfășurau adunările și ceremoniile rituale ale comunității.

Locuințele cucuteniene au fost cercetate cu atenție fiind printre cele mai studiate probleme. Sunt cunoscute tehnicile de construcție și amenajările interioare. Reținem că în aria culturii Cucuteni sunt semnalate 3 tipuri de locuințe: construcții de suprafață de formă dreptunghiulară cu sau fără platforme, prevăzute cu instalații de încălzire care pot fi vetre sau cuptoare, locuințe de suprafață cu plan circular care uneori sunt adevărate colibe și bordeie. Marea majoritate a locuințelor cucuteniene este constituită din construcții dreptunghiulare de dimensiuni variabile (între 40-100 mp) dar sunt și cazuri de locuințe care ating 350 mp și nu sunt foarte rare. Specifică

pentru faza A este locuința pe platformă din bârne peste care s-a aplicat un strat de lut refăcut din când în când. În fazele Cucuteni A-B și B acest gen de construcție care cere un volum mai mare de muncă este mai puțin frecvent fără a fi total abandonat. Locuințele sunt în general spațioase fiind uneori împărțite în 2 sau mai multe încăperi reflectând măiestria constructorilor și un înalt grad de civilizație (fig. 2).

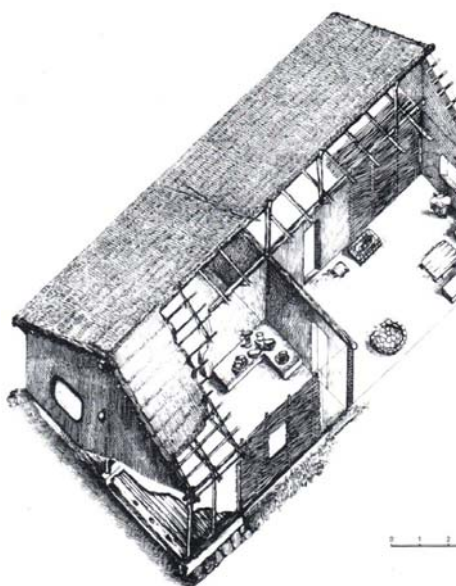

Fig. 2. Locuină cucuteniană.

Prin determinări de ordin geografic, geologic, petrografic, palinologic, paleobotanic și arheozoologic efectuate în mai multe stațiuni cucuteniene s-au obținut date semnificative relativ la mediul ambiant și la economia comunităților din stațiunile respective.

Pe lângă cultivarea plantelor, comunitățile cucuteniene se ocupau cu creșterea animalelor, în special a taurinelor și în al doilea rând cu a porcinelor și a ovi-caprinelor. Vânătoarea avea un rol secundar fără a fi de neglijat.

Cu siguranță au existat meșteșugari specializați care procurau și prelucrau silexul prin cioplire, piatra prin șlefuire și perforare, lemnul, osul și cornul. Comunitățile în discuție cunoșteau metalurgia cuprului și a aurului.

Din creațiile acestor comunități, ceramica și modelarea plastică în lut, sunt cele mai importante moșteniri peste timp ale artei cucuteniene. Studiarea acestora a permis să se deosebească atât cele trei areale ale complexului Ariușd-Cucuteni-Tripolie cât și variantele arealelor Cucuteni și Tripolie. Pe baza particularităților de tehnică, formă și decor s-a stabilit, pe de o parte, originea culturii din aceste areale, pe etape iar pe de alta, legăturile cu civilizațiile vecine sau mai îndepărtate din estul, sud-estul și centrul Europei precum și mai departe din Orientul Apropiat.

Este vorba de o ceramică de foarte bună calitate arsă la roșu la aproximativ 1000° C în cuptoare deosebit de elaborate. Probele de ceramică analizate de specialiști au permis să se obțină rezultate semnificative relativ la materia primă folosită, particularitățile pastei, tehnologia utilizată, mai ales în ceea ce privește arderea și compoziția culorilor.

În ceea ce privește tehnica de producere a vaselor, pe baza datelor directe sau indirecte, s-a ajuns la concluzia că metoda răsucirii lutului a fost combinată cu un procedeu de rotație (disc, turnetă sau roată) utilizat întâi în faza Cucuteni A-B și apoi generalizat în faza Cucuteni B.

Sunt remarcabile diversitatea și echilibrul deosebit al formelor vaselor care uimesc prin eleganță și proporție ceea ce le conferă o valoare artistică deosebită. Meșterii au modelat alături de vasele cu un caracter uzual (printre care amintim străchini, castroane, capace, cupe, pahare, vase de provizii, fructiere) și vase care aveau rol de cult, folosite în ritualuri religioase (cum sunt vasele suport, vasele binoclu, vasele antropomorfe și zoomorfe, vasele prismatice, vasele de tip horă) (fig. 3).

Decorul ceramicii a evoluat de-a lungul timpului. Primele etape sunt marcate de tradiția precucuteniană a decorului incizat în care cultura Cucuteni își are geneza, în ceea ce privește tehnologia ceramicii și chiar a unor motive și tehnici decorative cum ar fi canelurile, inciziile, ovele, alveolele, spiralele dar și pictura. Inceputul culturii Cucuteni corespunde unor căutări caracterizate de experimente dar și de împrumuturi culturale din mediul culturilor vecine (Petrești și Gumelnița) elemente ce vor fi asimilate și dezvoltate în stiluri ce vor deveni ulterior, prin adoptarea picturii tricrome, definitorii acestei civilizații. Pictura tricromă va permite combinații în care imaginația artiștilor pare să nu cunoască limite. Culoarele folosite sunt albul, roșul și negrul. Mai ales în prima fază de evoluție a culturii se observă o adevărată obsesie de a picta tot vasul pe exterior, uneori chiar și pe interior (ceea ce specialiștii de astăzi au denumit *horror vacui*).

Motivul principal a fost spirala care va fi compusă și descompusă în spirale înălțuite, secționare, reduse doar la bucle, organizate în șiruri orizontale, verticale sau oblice sau în diverse alte combinații. Motivul spiralei va fi combinat cu cercuri pictate, ove, elipse, linii și benzi. Decorul este dispus în registre, simetria și ritmicitatea cunoscând un echilibru remarcabil. Albul și roșul sunt principalele culori folosite la decorarea ceramicii, negrul fiind de cele mai multe ori utilizat pentru conturarea și sublinierea unor motive decorative.

În faza următoare, faza A-B, negrul, care capătă o nuanță ciocolatie, predomină în decorarea ceramicii. Motivele sunt pictate în această nuanță uneori folosindu-se chiar pentru acoperirea spațiilor pe care se pictează sau din care se rezervă motivele. Meandrele dobândesc o importanță sporită în decorarea vaselor fiind încă prezent și motivul spiralelor cu derivatele sale destul de variate. Ornamentarea vaselor prin incizii și caneluri va dispărea folosindu-se doar pictura bicromă și tricromă. Acum apare figurată în pictură și silueta umană destul de schematizată.

Apogeul artei decorative este atins în ultima fază a culturii, în faza B. Se renunță la decorarea în întregime a vasului, decorul devenind sobru și rafinat. Combinațiile sunt

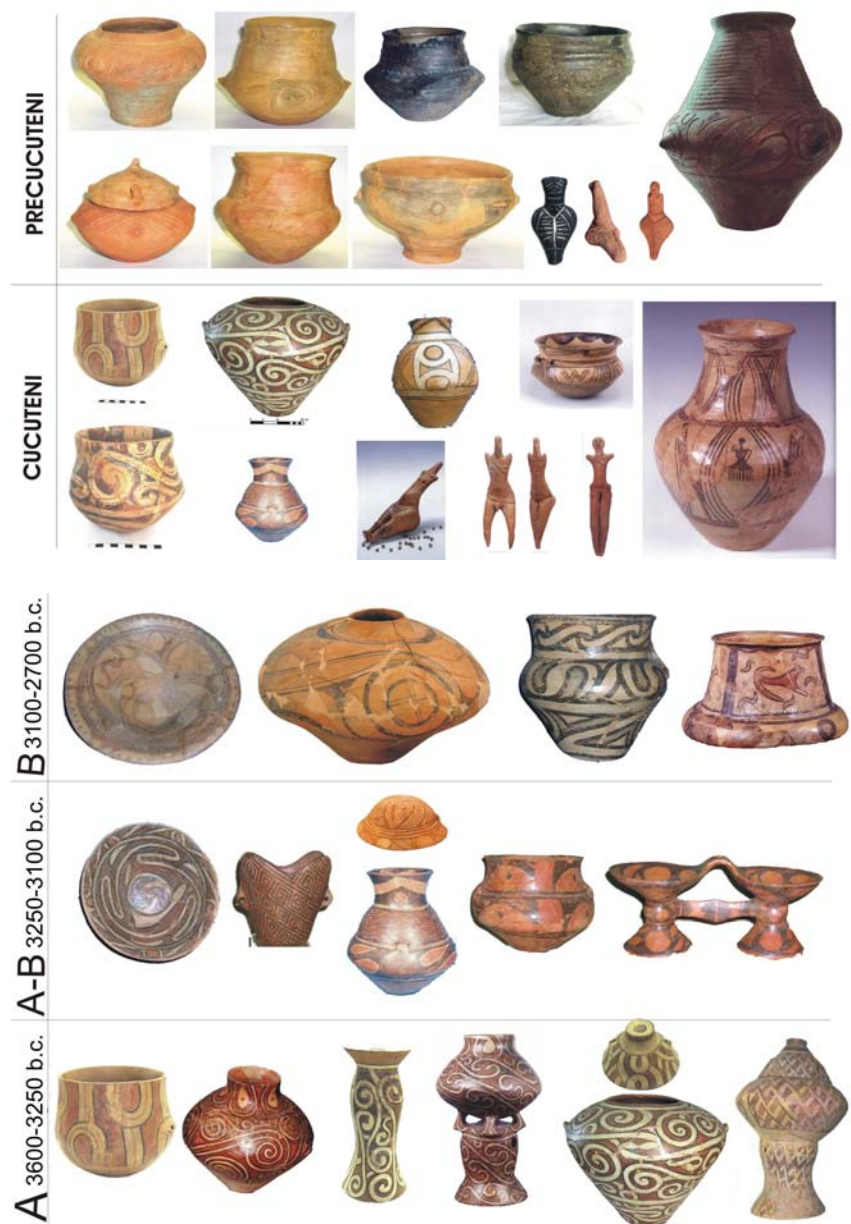

Fig. 3. Ceramică de Cucuteni.

simple însă de mare rafinament. Dominată este pictura neagră pe fond crem-gălbui sau albicios deși nu lipsește nici pictura cu roșu sau alb. Spirala este rar realizată, cercurile și tangentele la cerc având un rol deosebit. Artiștii reușesc o remarcabilă repartizare tectonică a decorului. Acum sunt introduse în decor motive animaliere (feline, cornute, șerpi stilizați).

Deși arta culturii Cucuteni este cunoscută mai ales prin extraordinarul decor al ceramicii, modelarea plastică a lutului a fost și ea una din preocupările meșterilor. Este adevărat că aceste realizări nu pot fi comparate cu cele din domeniul ceramicii. În modelarea plasticii antropomorfe sunt respectate canoane rigide, legate de anumite tabuuri.

Materialul folosit este, în majoritatea cazurilor lutul. Piese sunt de mici dimensiuni depășind rareori 20-25 cm. În general, artiștii acestei culturi au reușit să redea valorile plastice ale corpului uman, insistând mai ales asupra coapselor și bustului, simplificând foarte mult silueta umană prin suprimarea brațelor și modelarea sumară a vârfului picioarelor. Capul este și el sumar modelat. Statuetele sunt decorate prin incizii și pictură sau nedecorate. Decorul reprezintă probabil tatuaje sau detalii vestimentare. Este interesant că cel puțin pentru faza A majoritatea statuetelor au capul rupt din vechime, posibil intenționat. Dominante sunt zeitățile antropomorfe feminine (reprezentând aproximativ 90% din statuete), legate de fertilitate și fecunditate. Ele înfățișează Marea Zeiță sub diferite ipostaze: femeie tânără, adultă, mamă. Zeitățile masculine aveau un rol de o importanță mai redusă decât cele feminine fiind mai puțin numeroase.

Statuetele antropomorfe ale culturii Cucuteni, ca și reprezentările antropomorfe de pe vasele din fazele A-B și B, au permis să se reconstituie parțial îmbrăcămintea, coafura și podoabele purtate, toate acestea atestând gradul de civilizație ca și eventualele diferențieri sociale.

Destul de variată, plastica zoomorfă, prin reprezentarea taurului și a berbecului amintește de plastica Orientului Apropiat. Sunt reprezentate, mai rar, și păsări cu o preferință pentru păsările de apă.

Toate aceste reprezentări plastice, alături de altarele și complexele de cult descoperite sugerează faptul că religia era bine structurată, cu sanctuare plasate în zonele centrale ale așezărilor, locuri de cult, rituri și ritualuri bine definite legate de fertilitate și fecunditate. Cultul morților este mai puțin cunoscut datorită numărului foarte redus de schelete descoperite până în prezent și a absenței necropolelor. Din materialele descoperite până în prezent s-au observat mai multe practici interesante. Cei mai mulți dintre inhumajii găsiți în așezări sunt copii sau adolescenți iar resturile disparate provin de la femei. Se presupune existența unei antropofagii rituale și a unor înmormântări parțiale.

O ultimă chestiune pe care am dori să o atingem în acest scurt excurs istoric este distrugerea așezărilor cucuteniene și finalul civilizației. Este binecunoscut faptul că toate așezările cucuteniene sunt distruse de incendii violente. Distrugerea prin foc a fost explicată fie prin incendii accidentale, fie datorate unor conflicte intertribale.

Pentru a ne ușura argumentarea vom schița un scurt tablou al unei așezări cucuteniene. De obicei satul se afla pe o înălțime mai mult sau mai puțin dominantă apărat pe trei părți de pante abrupte a patra latură fiind uneori barată de un sistem de fortificații artificiale. Caracteristic este satul compact. Pe o suprafață relativ mică, limitată de forma naturală a terenului, încorsetat de șanțul de apărare se înghesuiau, respectând o anumită ordine, numeroase construcții ce înglobau o mare cantitate de materiale inflamabile (lemn, paie, stuf și, uneori, și rezerva de nutreț pentru iarnă). Se știe că spațiile între construcții erau în general reduse. Între locuințe se aflau vetre exterioare și cuptoare. Instalația de încălzit cea mai folosită era vatra. În aceste condiții, fără îndoială, incendiile datorate neglijenței sau trăsnetului erau frecvente. Un incendiu deja izbucnit era foarte greu de înăbușit, sursele de apă fiind relativ departe. S-ar putea ca unele așezări să fi fost în cei aproximativ o mie de ani de existență a culturii Cucuteni distruse de cutremure urmate și de incendii. Toate acestea explică distrugerea unui număr de așezări. Alte așezări au fost distruse prin foc de expediții războinice din timpul

numeroaselor conflicte intertribale. Așa se explică preferința pentru poziții cu o bună apărare naturală și folosirea unor sisteme artificiale de fortificații. Așa se explică și faptul că în majoritatea stațiunilor cucuteniene a fost descoperită o cantitate impresionantă de material *in situ* dovedind, că cel puțin o parte din aceste așezări au trebuit părăsite în grabă.

În ceea ce privește sfârșitul civilizației, începutul fazei Cucuteni B pare să fie marcat de o continuă creștere a populației, de o stagnare în perfecționarea tehnicilor și uneltelor agricole și de o înmulțire a conflictelor intertribale. Exploatarea, timp de mai multe sute de ani a acelorași terenuri agricole, defrișarea prin foc, lipsa rotării culturilor toate au dus la epuizarea solului. Numărul mare de comunități umane aflate pe un spațiu relativ restrâns, turmele numeroase au dus la degradarea mediului înconjurător.

Aceste fenomene se pare că s-au manifestat mai întâi ca procese microregionale iar apoi, spre sfârșitul fazei Cucuteni B, au dat naștere unei oscilații climatice de amploare macroregională. S-a apreciat că oscilația climatică amintită s-ar fi produs independent de factorii menționați. Aceștia însă au amplificat efectele schimbării de climat produsă în jur de 2800 î. Hr. Triburile Cucuteni cu o veche tradiție agricolă, cu o viață profund sedentară, nu au reușit să se adapteze noilor condiții. Până recent dispariția culturii Cucuteni a fost pusă exclusiv pe seama pătrunderii în spațiul cucutenian a triburilor de păstori indoeuropeni. Deși dinamismul triburilor de păstori stepici nu poate fi contestat, totuși, imaginea de invazie catastrofică conturată de Maria Gimbutas este exagerată. Ar fi interesant de văzut care au fost motivele ce au determinat mișcarea spre vest a păstorilor din stepele nord-pontice atât de potrivite modului lor de viață. Una din cauze ar putea fi tocmai oscilația climatică amintită.

După părerea noastră motivele care au dus la dispariția civilizației Cucuteni sunt mai complexe decât simpla pătrundere a triburilor de păstori stepici. Criza internă a cucutenienilor a fost determinată de explozia demografică, epuizarea terenurilor agricole, stagnarea perfecționării tehnicilor și uneltelor agricole; deteriorarea mediului înconjurător a fost amplificată și de

schimbarea climatică și de presiunea sporită a triburilor indoeuropene toate acestea au dus la dispariția treptată a modului de viață cucutenian. Deci, nu este vorba de o exterminare a populației cucuteniene. Cu timpul modul de viață al cucutenienilor a fost „corupt” prin acela al păstorilor indoeuropeni cu o altă organizare socială și economică, favorizată de noile condiții ecologice. Puțin din ei s-a transmis peste veacuri până la noi.

BIBLIOGRAFIE

1. Dumitrescu, Vladimir, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979.
2. Mantu, Cornelia-Magda, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis V, Piatra Neamț, 1998.
3. Marinescu-Bîlcu, Silvia, *Les Carpates Orientales et la Moldavie*, în *Atlas du Néolithique européen. L'Europe Orientale* (ed. J. K. Kozłowski), ERAUL 45, Liège, 1993, p. 191-241.
4. Monah, Dan, Cucos, Ștefan, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985.
5. Ursulescu, Nicolae, Petrescu-Dîmbovița, Mircea, Monah, Dan, *Neo-eneoliticul*, în *Istoria României*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 111-209.